

The fall of the Khwarazmshahs dynasty from the point of view of the historians of the Ilkhanid era

Mohammad Ghorbanian^{*}, Abdul Rafi Rahimi^{**}

Nasrollah Pourmohammadi Amlashi^{***}, Amir Hossein Hatami^{****}

Abstract

Analysis of the causes of the decline and fall of previous governments has always been the focus of historians of every era. Examining the views of these historians in this context can reflect the perception of the ruling system in that period in relation to the previous government. The historiography of the Ilkhanid period is an outstanding example for the analysis of this issue due to the emergence of the greatest Persian - language historians in this era. With this description, this article, using a descriptive-analytic provided with a descriptive-analytical method and based on the method of collecting library information, method to answer the main question that the historians of the Ilkhanid era have investigated the causes of the fall of the Khwarazmshahs with what approach and attitude? The findings of this research, which is based on the content analysis of historical historiography texts such as: Attamalek Jovini, Khwaja Rashiduddin Fazlullah Hamdani, Hamdullah Mostofi, Wasaf Shirazi and Shahabuddin Nesavi, show that the historians of the Ilkhanid have not considered of the Khwarazm Shahs solely as a result of the invasion of the Mongols and general elements such as divine providence and human factors, internal and border causes were considered

^{*} Phd student of Iranian history after Islam, Imam Khomeini International University, QAZVIN, IRAN, mohammadgorbanian88@gmail.com

^{**} Associate Professor of History, Imam Khomeini International University, QAZVIN, IRAN (Corresponding Author), aghabeigom@yahoo.com

^{***} Professor of History, Imam Khomeini International University, QAZVIN IRAN, poor_amlashi@yahoo.com

^{****} Associate Professor of History, Imam Khomeini International University, QAZVIN, IRAN, hatami@hum.ikiu.ac.ir

Date received: 27/11/2023, Date of acceptance: 02/06/2024

effective in the fall of the Khwarizm Shahid government, although each of these historians focused on more cases.

Keywords: historiography, The fall of the Khwarazmshahs, historians of the Ilkhanid era.

Introduction

With the invasion of the Mongols to Iran and the Islamic world and the overthrow of the Khwarazmshahs in 616 AH and the extinction of the Ismailis in 654 AH and finally the end of the Abbasid rule in 656 AH, one of the biggest and most important events in the Islamic world and Iran took place. Naturally, these events have been described and elaborated by the historians of the Ilkhanid era. The ferocity of the Mongol attack and the inability of the Khwarazmshahs to respond to it and their early fall made historians more or less implicitly investigate the grounds, causes and reasons for the rapid fall of the Khwarazmshahs.

Background of the research: Regarding the historiography of the Ilkhanid era and considering the extent of historical developments, many researches have been done, which can be mentioned: the article "Reflection of Providential Thought in the Historiography of the Ilkhanid Era" (with emphasis on the history of Jahangasha and Date and description): Mehboobe Sharfi (2012); He pointed out that the author's emphasis in this article is more on the providential thought of historians during the Ilkhanate period, and also the article "The thought of divine providence in Islamic historiography (case study, history of Jahangasha Jovini)", Ismail Hassanzadeh (1380) also deals with the role of divine providence in historiography. Refers. In these two articles, the focus of the discussion is based on the thought of providence and destiny, but in the present research, both the main views of the thought of providence and realism, as well as the issue of the fall of the government from the perspective of historians, are discussed. Other works in this field include: Doctoral thesis "The course of historiography in Persian language in Iran from the beginning to the end of the Nasrid era" by Ali Salari Shadi (1383); And the book "Religion and Government in the Mongol Period", volume one, Shirin Bayani (1400), which provides a systematic historiography of the course of political developments of the entry and attacks of the Mongols in Iran and the fall of the Khwarezm Shahs using the main sources of this period. All the above researches and researches are valuable works and can be cited in this field and historiography, but regarding the issue of the fall of the Khwarizmshah

dynasty and its factors, from the point of view of historians, no comprehensive and independent research has been conducted, which is one of the strengths of this research.

Methodology

In this research, on the source of this main question, with what approach and attitude did the historians of the Ilkhanid era investigate the causes of the fall of the Khwarazmshahs, from the point of view (historiography and historiography) of prominent historians of this period such as Attamalek Jovini, Khwaja Rashiduddin Fazlullah Hamdani, Hamdullah Mostofi, Wasaf Shirazi and Shahabuddin Nesavi will be discussed in this context. Although it should be noted, Nesavi is one of the historians of the Khwarazmshahi era, but due to being ahead of the historians of the Ilkhanid era and in terms of comparing the views and influencing the historians after him; First, the views of this historian of the Khwarazmshahi period will be discussed. Also, in examining the historical sources of this period, paying attention to the historian's time and his social position is of particular importance and actually plays a fundamental role in the historian's historiography. With this description, this article, using a descriptive-analytic provided with a descriptive-analytical method and based on the method of collecting library information, method to answer the main question that the historians of the Ilkhanid era have investigated the causes of the fall of the Khwarazmshahs with what approach and attitude?

Discussion

The main focus of this research is the fall of the Khwarazmshah dynasty from the perspective of the historians of the Ilkhanid era, the approach and historiography of historians such as Attamalek Jovini, Khwaja Rashiduddin Fazl Elham Hamdani, Hamdaleh Mostofi, and Wasaf are reviewed and compared with the feminist perspective of the historians of the Khwarazmshahi era. It has been done because it preceded the historians of the Ilkhanid era in the subject under discussion. The process of the discussion in the article is as follows: first, the historian is described from different aspects, and things such as his social position, knowledge, distance and proximity to the court are examined And then his historiography on the issue of the fall of the Khwarezm Shahs government has been paid attention to in three levels: external factors, internal factors and the role of divine destiny and providence and the historian's rationalistic point of view. A comparison is provided. At the same time, the reason for

the historian's approach to the issue of the causes of the fall of the Khwarezm Shah dynasty is also emphasized.

Conclusion

The views of the historians of the Ilkhanid period regarding the decline and fall of the Khwarezm Shah dynasty were criticized on three general levels: internal and external factors, and the role of destiny and divine providence. The critical, realist and rationalist historians of the Ilkhanid era refer to the issue of destiny and divine providence, such as Wasaf and Mustafi, can originate from the historian's religious beliefs and the social conditions of the time. On the other hand, historians such as Khwaja Fazlullah, who emphasize divine destiny and providence, cite many reasons and human factors for the fall of the Khwarazm Shahs due to highlighting the role and political power of the Mongols.

Among the internal factors, historians point to the lack of military and defense measures, the lack of unity and unity of Iranians, the role of agents and rulers, religious policies, disputes between courtiers and power struggles, the lack of attention of the Khwarazmshahs to different social classes, and external factors to regional politics and development. The request of the Mongols and the Khwarazmshahs, Genghis Khan's decision to attack Iran, the military might and power of the Mongols, defense and military policies, the foreign relations of the Khwarazmshahs with the Caliph and the Mongols have been mentioned. In addition to political and military factors and the role of kings and courts, historians have also studied the role of people and social and economic factors.

Bibliography

The Holy Quran

Iqbal Ashtiani, Abbas (1376), *Mughal History*, Tehran: Negah Publications

Ashpolder, Bertold (2016), *History of the Mongols in Iran*, translated by: Mahmoud Mir Aftab, 11th edition, Tehran: Scientific and Cultural.

Boyle, J.A., (2012), *Cambridge History of Iran (from the arrival of the Seljuqs to the collapse of the Ilkhanate: Cambridge University research)*, translated by Hasan Anousheh, Tehran: Amirkabir.

Bahar, Mohammad Taqi (1356), *stylistics*, Tehran: Bina.

Bayani, Shirin (1400), *Religion and Government in Iran during the Mughal Era*, first volume, fifth edition, Tehran: Academic Publishing Center.

211 Abstract

- Petroshevsky and others (2014), *The social and economic system of Ilkhans*, translated by: Yaqub Azhand, Tehran: Gostareh.
- Joyini, Alauddin Attamalek (1387), *History of Jahangasha Joyini*, edited by Ahmad Khatami, Volumes 1-2-3, Tehran: Alam.
- Hassanzadeh, Ismail (1380), *The Thought of Divine Providence in Islamic Historiography*, Islamic History Magazine, No. 5, Qom.
- Honorable; Mahbubeh (2012), *Life, Times and Historiography of Vasaf Shirazi*, Tehran, Islamic History Research Institute.
- Honorable; Mahbubeh (2013), the article "Reflection of the thought of divine providence in the historiography of the Ilkhanid era (with an emphasis on the world-wide Netrich and detailed history)", fourth year, number two, Research Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran.
- Safa, Zabih Allah (1353), *The treasure of words: great Persian writers and selected works of them*, vol. 4, Tehran, University of Tehran.
- Lane, George (1390), *Iran at the beginning of Ilkhanate era (Iranian Renaissance)*, translated by Seyyed Abolfazl Razavi, Tehran: Amir Kabir.
- Mostofi, Hamdallah (1387), *Selected History*, by Abdul Hossein Navaei, Tehran: Amir Kabir.
- Mostofi, Hamdallah (1380), *Zafarnameh*, introduction, correction and explanation by Mehdi Modaini, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Wassaf al-Hadara, Abdullah bin Fazlullah (1338), *Parsing Al-Masar and Tazjiyyah Al-Masar (Wasaf History)*, by Haji Mohammad Mahdi Esfahani, Tehran: Rushdieh.
- Hamdani, Rashid al-Din Fazl Laleh (1373), *Jame al-Tawarikh*, edited by: Mohammad Roshan and Mostafa Mousavi, Tehran: Alborz Publishing.
- Nasvi, Nooruddin Mohammad Zaydari (1365), *Sireh Jalaluddin or Tarikh Jalali*, translated by Mohammad Ali Naseh, Saadi Publishing, Tehran.
- Nasvi Nooruddin Mohammad Zaydari (1370), *Naftha al-Masdur*, with the efforts of Amir Hossein Yazdgerdi, Farhang Press, Tehran.
- IGLE, denise (2008) *IRAN UNDER MONGOL DOMINATION The effectiveness and failings of a dual administrative system "Orient et Méditerranée"*, EPHE, Paris Sorbonne , Presses de l'Institut français du Proche-Orient 65-78
- Melville ,Charles ,(2003) *Encyclopaedia Iranica*, s.v. 'Historiography iv. Mongol period', XII/4 (New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, pp.348–356.
- Morgan ,David,(2007) *the mongols*, 2nd edition. oxford: Blackwell publishing

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان عصر ایلخانی

محمد قربانیان*

عبدالرفیع رحیمی**، نصراله پورمحمدی املشی***، امیرحسین حاتمی****

چکیده

تحلیل علل زوال و سقوط حکومت‌های پیشین همواره مورد توجه مورخان هر دوره بوده است. بررسی دیدگاه این مورخان در این زمینه، خود می‌تواند بازتاب‌دهنده تلقی نظام حاکم در آن دوره نسبت به حکومت پیشین باشد. تاریخنگاری دوره ایلخانی با توجه به ظهور بزرگترین مورخان فارسی‌نویس در این زمان، نمونه برجسته‌ای برای تحلیل این موضوع است. با این وصف، این مقاله که با روشی توصیفی - تحلیلی و بر مبنای شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه - ای فراهم آمده، درصدد پاسخ به این پرسش اصلی است که مورخان عصر ایلخانی علل سقوط خوارزمشاهیان را با چه رویکرد و نگرشی مورد بررسی قرار داده‌اند؟ یافته‌های این پژوهش که بر اساس تحلیل محتوای متون تاریخنگاری مورخان چون: عظاملک جوینی، خواجه رشید الدین فضل‌الله همدانی، حمدالله مستوفی، و صاف شیرازی و شهاب‌الدین نسوی انجام گرفته است، نشان می‌دهد مورخان عصر ایلخانی سقوط خوارزمشاهیان را صرفاً در نتیجه حمله مغولان تلقی نکرده و عناصر کلی و عامی چون: تقدیر و مشیت الهی و عوامل انسانی، علل داخلی و مرزی را در سقوط حکومت خوارزمشاهیان موثر شمرده‌اند، هر چند هر کدام از این مورخان بر مواردی بیشتر پای فشرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: تاریخنگاری، سقوط خوارزمشاهیان، مورخان عصر ایلخانان.

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران،
Mohammadgorbanian88@gmail.com

** دانشیار، تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران (نویسنده مسئول)،
aghabeigom@yahoo.com

*** استاد، تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران،
poor_amlashi@yahoo.com

**** دانشیار، تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران،
hatami@hum.ikiu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۱۳

۱. مقدمه

با حمله مغولان به ایران و جهان اسلام و برانداختن خوارزمشاهیان در سال ۶۱۶ ه ق و انقراض اسماعیلیان در ۶۵۴ ه ق و در نهایت پایان دادن به حکومت عباسیان در ۶۵۶ ه ق یکی از بزرگترین وقایع مهم جهان اسلام و ایران به وقوع پیوست. به صورت طبیعی این وقایع توسط مورخان عصر ایلخانی مورد شرح و بسط قرار گرفته است. سهمگینی حمله مغول و ناتوانی خوارزمشاهیان در پاسخ به آن و سقوط زود هنگام، باعث شد تا مورخان کم و بیش به صورت ضمنی به بررسی زمینه‌ها، علل و چرایی سقوط سریع خوارزمشاهیان بپردازند.

در این تحقیق بر منبای این پرسش اصلی که مورخان عصر ایلخانی علل سقوط خوارزمشاهیان را با چه رویکرد و نگرشی مورد بررسی قرار داده اند، به دیدگاه (تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری) مورخان برجسته این دوره همچون عظاملک جوینی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، حمدالله مستوفی، و صاف شیرازی و شهاب‌الدین نسوی، در این زمینه پرداخته خواهد شد. هرچند باید متذکر شد، نسوی از مورخان عصر خوارزمشاهی است، اما از جهت مقدم بودن بر مورخان عصر ایلخانی و از باب مقایسه دیدگاه‌ها و تاثیر بر مورخان پس از خود؛ ابتدا به دیدگاه‌های این مورخ عصر خوارزمشاهی پرداخته خواهد شد. همچنین در بررسی منابع تاریخی این دوره، توجه به زمان مورخ و موقعیت اجتماعی وی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هست و در واقع در تاریخ‌نگری مورخ نقش اساسی دارد.

پیشینه پژوهش: در خصوص تاریخ‌نگاری عصر ایلخانان و با توجه به وسعت تحولات تاریخی، تحقیقات زیادی به انجام رسیده است که می‌توان به این موارد اشاره نمود: مقاله "بازتاب اندیشه مشیت‌گرایی در تاریخ‌نگاری عصر ایلخانی" (با تاکید بر تاریخ جهانگشا و تاریخ و صاف): محبوبه شرفی (۱۳۹۲)؛ اشاره کرد که تاکید نویسنده در این مقاله بیشتر بر اندیشه مشیت‌گرایی مورخان در دوره ایلخانی است و همچنین مقاله "اندیشه مشیت‌الهی در تاریخ‌نگاری اسلامی (مطالعه موردی، تاریخ جهانگشای جوینی"، اسماعیل حسن زاده (۱۳۸۰) نیز به نقش مشیت‌الهی در تاریخ‌نگاری اشاره دارد. در این دو مقاله محور بحث بر اساس اندیشه مشیت‌گرایی و تقدیر است، ولی در تحقیق حاضر هر دو دیدگاه عمده اندیشه مشیت‌گرایی و واقع‌گرایی و همچنین موضوع سقوط حکومت از دیدگاه مورخان به بحث گذاشته شده است. از آثار دیگر در این زمینه می‌توان: رساله دکتری "سیر تاریخ‌نگاری به زبان فارسی در ایران از آغاز تا پایان عصر ناصری" علی سالاری شادی (۱۳۸۳)؛ و کتاب "دین و دولت در دوره مغول"، جلد اول، شیرین بیانی (۱۴۰۰)، که تاریخ‌نگاری منظمی از سیر تحولات سیاسی

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۲۱۵

ورود و حملات مغولان به ایران و سقوط خوارزمشاهیان با استفاده از منابع اصلی این دوره ارائه می‌دهد. که تمامی تحقیقات و پژوهش‌های فوق‌آثاری ارزشمند و قابل استناد در این حوزه و تاریخنگاری می‌باشند ولی درباره موضوع سقوط حکومت خوارزمشاهیان و عوامل آن از نگاه مورخان، تحقیق جامع و مستقلی انجام نگرفته است که از نقاط قوت این پژوهش می‌باشد.

۲. یافته‌های تحقیق

۱.۲ شهاب‌الدین نسوی

شهاب‌الدین نورالدین زیدری نسوی از نزدیکان و همراهان سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه و منشی وی بود. نسوی در میافارقین، در درگاه ملک مظفر ایوبی مقیم شد و در حدود ۶۳۲ تا ۶۳۹ قمری در آنجا به نگارش کتاب «نفثه المصدور» و بخش‌هایی از کتاب «سیرت جلال‌الدین» مشغول گردید. وی نگاهی انتقادی به وقایع دارد و عوامل انسانی را از مهم‌ترین علل سقوط خوارزمشاهیان می‌داند. با وجود این که یکی از مهم‌ترین منابع تاریخ مغولان الکامل ابن اثیر است و این کتاب ویرانگری‌های مغولان را مستقیماً منعکس می‌کند، تاریخ نسوی این تصویر را بسیار ماهرانه تکمیل می‌کند. بخصوص درباره ناحیه جنوب شرقی قلمرو مغولان. در این اثر اخباری دیده می‌شود که ابن اثیر از آن بی‌اطلاع بوده است. گرچه این کتاب بیشتر ناظر بر احوال جلال‌الدین آخرین خوارزمشاه است که مردی قهرمان معرفی می‌شود اما از نظر سیاسی دارای دیدی محدود بود (اشپولر، همان: ۱۷).

نسوی از مورخان دوره خوارزمشاهی است و و پرداختن تاریخنگاری و تاریخ نویسی این مورخ عصر خوارزمشاهی به سبب تقدم او و مقایسه دیدگاه‌هایش با مورخان دوره ایلخانی پیرامون موضوع مورد بحث یعنی علل سقوط خوارزمشاهیان، است.

الف. عوامل داخلی

اختلافات درباریان و جنگ قدرت: نسوی جنگ قدرت در دربار و اختلافات درباریان و ظلم و ستم‌های وزیر جهت حفظ قدرت و جلب رضایت سلطان را یکی از عوامل زوال خوارزمشاهیان می‌داند. (نسوی، ۱۳۶۵: ۲۵۰). از نظر وی، تمرکزگرایی سلطان و مداخلات او در کار وزیر از مشکلات دربار بود. سلطان نسبت به وزیر سوء ظن داشت و به طور مستقیم با

سران دیوان های مختلف جهت انجام امورات در ارتباط بود و این اقدام سلطان باعث ایجاد نارضایتی و ناسازگاری در دیوان می شد (نسوی، ۱۳۷۰: ۱۳). همچنین با اصرار و دخالت های ترکان خاتون مادر سلطان محمد بود که محمد بن صالح به وزارت برگزیده شد و بعد از عزل نیز در دربار اختصاصی ترکان خاتون مشغول کار شد (نسوی، ۱۳۶۵: ۴۲-۴۷). مورد دیگر اختلاف سلطان با ترکان خاتون، قتل شیخ بغدادی بود که در آن ماجرا خوارزمشاه پشتیبانی و حمایت بسیاری از سپاهیان خود را از دست داد. چرا که ستون اصلی سپاه خوارزمشاه ترکان قتل بودند که به دلیل خویشاندوی با مادر سلطان، بیشتر از ترکان خاتون متابعت و فرمانبرداری داشتند. این اختلافات بعد از سلطان محمد خوارزمشاه نیز ادامه داشت به طوری که ترکان خاتون اسارت به دست چنگیز خان را به اتحاد با سلطان جلال الدین ترجیح می داد (همان: ۵۹).

سیاست های دفاعی و نظامی: نسوی بی تدبیری نظامی خوارزمشاه در نحوه مقابله با مغولان را از عوامل سقوط خوارزمشاهیان می داند.

شاهنشاه در چاره این کار دشوار و دفع این بلای ناگوار نخست چنان اندیشید که گرداگرد شهر بزرگ سمرقند که دور آن چنان که گفته اند دوازده فرسنگ هست دیواری برپا کند و آنجا را به مردان کارزار بیاورد تا بین وی و ترکان حایلی دافع و آنان را از هجوم به سایر اقلیم مملکت مانع باشد. عاملان و باج ستانان از جانب وی در همه شهر ها پراکنده گشتند و به فرموده وی برای عمارت دیوار سمرقند خراج سال ۶۱۵ را به تمامی در کم ترین مدت به سلف بستند. لکن هجوم تاتار شاهنشاه را از انجام این مقصود بازداشت و چیزی از آن اموال به مصرف منظور نرسید. و فرمود در این سال به سومین بار خراج گیرند. و لشگری بسیار فراهم و به سوی خوارزمشاه روانه شدند ولی در این موقع خبر عبور خوارزمشاه از جیحون رسید و اگر خوارزمشاه درنگ می کرد با پیوستن لشگر می توانست اقدامات خوبی انجام دهد (همان: ۴۰).

نسوی در ادامه چنین روایت می کند که:

شاهنشاه هیچ شهر ماوراءالنهر را از عسگری جرار تهی ننهاد و خود این کار خطا بود. چون اگر با لشگر خویش، پیش از آن که سپاه را متفرق نماید، با سپاه تاتار مقابله می کرد، می توانست آنان را از میان بردارد (همانجا).

همچنین چنگیزخان قبل از حمله به خراسان، فرماندهان لشگر را روانه دیه ها و روستاهای اطراف خراسان می کند و پس از این تصرفات وارد خراسان شدند و در حمله به نیشابور نیز

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۲۱۷

مغولان به همین شیوه عمل نمودند (نسوی، همان: ۶۵ و ۸۱). همچنین محاصره طولانی مدت قلاع خوارزمشاهی توسط مغولان یکی از شیوه های دیگر جهت شکست خوارزمیان بود و در زمانی که ترکان خاتون در سال ۶۱۷ قمری به قلعه ایلال در مازندران پناه برد، مغولان حدود چهار ماه قلعه را محاصره نمودند که باعث کمبود آب و شکسته شدن محاصره و تسلیم آن ها شد (همان: ۵۹). جدای از این، مغولان از ابزار و امکانات مختلف در تسخیر شهرها استفاده می کردند و با بکارگیری منجنیق مقاومت مردم خوارزم بعد از شش ماه در سال ۶۱۶ قمری در هم شکسته شد (همان: ۱۲۴). این امکانات و اقدامات باعث برتری مغولان می گردید.

عدم توجه خوارزمشاهیان به طبقات مختلف اجتماعی: سلطان محمد خوارزمشاه در برخورد با علما و روحانیان و خانواده های پر نفوذ تدابیر لازم را نداشت و به جای بهره گیری از نیرو و توان طبقات مذکور، سیاست تبعید و قتل را در پیش گرفت که ضربات سهمگینی به ساختار اجتماعی جامعه وارد کرد و در واقع این امر از عوامل استقبال جامعه از مغولان بود. سلطان محمد خوارزمشاه بعد از فتح بخارا، خاندان روحانی و پرنفوذ برهان را که به «صدر جهان» معروف بودند به بهانه این که مردم را علیه حکومت خوارزمشاهی تحریک می کنند به خوارزم تبعید کرد. سلطان همین سیاست را بعد از فتح سمرقند نیز به کار برد و روحانیان و علمای بزرگ شهر را به نساء تبعید کرد. با این کار پایگاه اجتماعی و مذهبی آنان در شهر از بین رفت. پایگاهی که می توانست در زمان حمله مغول برای خوارزمشاهیان موثر باشد. اما سلطان محمد تدبیر و دوراندیشی لازم را در این خصوص نداشت (همان: ۳۶-۵۷).

ب. عوامل خارجی

روابط خارجی خوارزمشاهیان با خلیفه و مغولان: سلطان محمد خوارزمشاه بعد از شکست دادن اتابک سعد و اتابک اوزبک که متحدان خلیفه عباسی بودند از خلیفه درخواست کرد که همانند سلجوقیان نام وی را در خطبه بیاورد و امتیازات آن ها را به دست بیاورد ولی با مخالفت خلیفه با درخواست های سلطان، در پاییز سال ۶۱۴ قمری به سمت بغداد لشگرکشی کرد ولی لشگر وی در عراق عجم به دلیل طوفان و برف شدید پس از تلفات سنگین عقب نشینی کردند. او در همین زمان سلطان محمد با شنیدن خبر حمله مغولان به مناطق شرقی ایران، راهی خراسان شد و این عدم هماهنگی با خلیفه و عدم بهره گیری از یک سیاست خارجی کارآمد و درگیر شدن در جنگ های متعدد و از دست رفتن نیرو و امکانات جنگی نیز از عوامل سقوط خوارزمشاهیان بود (نسوی، ۱۳۶۵: ۳۲).

قضیه اترار: نسوی عدم اجابت درخواست چنگیزخان مبنی بر تحویل دادن ابراهیم ینال به مغولان را از عوامل حمله چنگیز خان می داند.

و شاهنشاه چنین می پنداشت که اگر در پاسخ چنگیز زبان لطف گشاید، طمع چنگیز در ملک وی زیادت آید، از این روی با همه خوف و هراس از اجابت مسئول چنگیز امتناع کرد و به قتل فرستادگان وی فرمود. ... و چنگیز خون آشام به قصد کیفر و انتقام شمشیر قتل عام برانگیخت و به جای هر تن از آن کشتگان، شیرازه حیات مردم کشوری بگسیخت (نسوی، ۱۳۷۰: ۳۹).

در واقع واقعه اترار حملات مغولان را به نوعی برای چنگیزخان توجیه کرد و به چنگیز این مجال را داد که نه به عنوان متجاوز بلکه به عنوان تلافی کننده، شروع به حملات گسترده به سرزمین های تحت حاکمیت خوارزمشاهیان نماید. همچنین واقعه اترار، بیان گر سطح پایین آگاهی خوارزمشاهیان از توانایی ها و تحولات اقتصادی و نظامی همسایگان و دیگر حکومت ها و نحوه تعاملات و مناسبات سیاسی در عرصه بین المللی دارد.

نسوی بیشتر از هر مورخی، به ریشه های انسانی سقوط خوارزمشاهیان می پردازد و در واقع تاریخ نگری و تاریخ نگاری وی حاصل مشاهدات عینی و بر اساس تجربیات میدانی او است. نسوی البته درصدد توجیه شکست های خوارزمشاهیان نیست و با بیان ریشه های شکست، سعی در آن دارد که با رفع مشکلات و کاستی های موجود، می شد از چنین فاجعه ای پیشگیری و مقابله نمود. از طرفی دیگر، مورخان قبلی به نوعی در ساختار حکومت مغولان و ایلخانان دارای سمت اداری بودند و با وجود نگاه انتقادی به ماجرا، نقش تقدیر و مشیت الهی را نیز انکار نمی کنند و حداقل کم و بیش اشاراتی به آن دارند. این در حالی است که نسوی صرفا به عوامل انسانی تاکید دارد. او در حقیقت واهمه ای برای از دست دادن مقام و منصب و نداشتن جایگاه سیاسی در حکومت ایلخانان نداشت.

بر اساس آنچه در ادامه خواهد آمد، گزارشات مورخانی همچون وصاف بر آنچه اتفاق افتاده و واقعیت های عصر حاضر، تاکید دارند؛ نه بر آن چه می بایستی و یا می توانست اتفاق بیافتد. در حالی که نسوی بر این نکته تاکید می کند که با انجام اقداماتی در عرصه سیاست های داخلی و خارجی از سوی خوارزمشاهیان و اتخاذ تدابیر و زیر ساخت های لازم، خوارزمشاهیان می توانستند از سقوط حکومت، پیشگیری و در مقابل مغولان مقاومت نمایند؛ اکثر مورخان عصر ایلخانی با وجود دیدگاه انتقادی، بیشتر به مساله تقدیر و مشیت الهی تکیه داشته اند که از این منظر با نسوی متمایز هستند که عدم حضور نسوی در دربار ایلخانان در این

رویکرد بی تاثیر نیست. همچنین، رویکرد و دیدگاه نسوی مورخان بعد از خود را از رویکردی صرفاً تقدیرگرایانه باز می دارد و مورخان متاخر را به نوعی مجاب به بررسی عوامل علی و معلولی و انسان گرایانه سقوط خوارزمشاهیان می کند. در این میان نسوی اشتراکاتی نیز با مورخان عصر ایلخانی دارد که نگاهی انتقادی به حملات مغولان و عملکرد خوارزمشاهیان دارند و شکست ایرانیان و فجایع بعدی را نوعی ضربه به هویت ایرانی - اسلامی می دانند.

۲.۲ عظامک جوینی

عظامک جوینی از رجال و مورخان اوایل دوره حکومت ایلخانان، در جوین متولد شد (۶۸۱-۶۲۲ ه ق). عظامک در سال ۶۵۴ ه ق توسط امیر ارغون به هلاکوخان معرفی شد و بعدها به اتفاق برادرش صاحب دیوان، سبب رونق دولت اباقخان شدند (بیات، ۱۳۸۳: ۱۴۹). خاندان جوینی در منازعات دو عنصر مغولی و ایرانی در دوره احمد تکودار (۶۸۰-۶۸۳ ق) و مسلمان شدن ایلخانان در کنار عناصر ایرانی و پشتیبان آن ها بودند. اما با پیروزی اشراف مغول و به قدرت رسیدن ارغون (۶۸۳-۶۹۰ ق) کار بر آن ها سخت شد (اقبال، ۱۳۷۶: ۲۲۴). همچنین کفایت جوینی در حکمرانی، مورد تصدیق حکام همزمان و حتی رقیبان وی نیز قرار گرفته است. در خصوص تاریخنگاری جوینی، باید به این نکته توجه کرد که تاریخ نگری وی، متأثر از شرایط سیاسی و اجتماعی جامعه و خود وی بود و صرفاً نمی توان تاریخ نویسی او را باتاب اندیشه های دیکته شده از دربار ایلخانی و یک پروژه دولتی دانست. (لین، ۱۳۹۰: ۲۶۵).

تاریخ جهانگشا تاریخ سیاسی محض نیست و مشتمل بر سه جلد، کتابی درباره تاریخ مغول و خوارزمشاهیان و اسماعیلیان تا ۶۵۵، به فارسی و حدود ۶۵۰ ق یا ۶۵۱ ق تا ۶۵۸ ق نگاشته شده است. جوینی هنگام اقامت در مغولستان در ۶۵۰-۶۵۱ ق، به تاریخ سرّی مغولان دسترسی داشته و ظاهراً مغولان مسلط به حوادث تاریخی و مورد وثوق جوینی، آن را برای وی ترجمه کرده بوده اند. جوینی در نوشتن تاریخ جهانگشا از این اثر بهره فراوان برده است (بوئل، ۱۳۹۲: ۵۱۱-۵۱۲). نثر تاریخ جهانگشا آمیخته با آیات و احادیث و امثال و آرایه های لفظی و معنوی و اشعار عربی و فارسی متناسب با موضوع است. (بهار، ۱۳۵۶ ج ۳، ۵۲-۵۳، ۸۸؛ و صفا، ۱۳۵۳: ۴۹-۵۰/۴).

با توجه به موضوع پژوهش، دیدگاه جوینی در خصوص سقوط حکومت خوارزمشاهیان در سه وجه و سطح کلی الف- نقش تقدیر و مشیت الهی، ب- عوامل خارجی و ج- عوامل داخلی تقسیم بندی می گردد:

الف. نقش تقدیر و مشیت الهی

اندیشه قضا و قدری پاسخی به دشواری‌ها و بی‌عدالتی‌های زندگی است و می‌کوشد تا این ناکامی‌ها را توجیه و تفسیر کند. از این رو ترویج اندیشه قضا و قدری خود از تبعات آن است. به این دلیل، مورخان به سان اغلب مردم جامعه معتقد به چنین بینشی گشته‌اند و خواسته یا نخواستهمان را در نوشته‌های خود بازتاب داده‌اند. زیرا توجیه و تفسیر سهلی است که ظهور و سقوط را در نتیجه قضا و قدر الهی جستجو می‌کند. جوینی آشکارا فایده‌دنیایی مطالعه تاریخ را، واقع‌بینی در قبال رویدادهای تاریخی و شناسایی تقدیر تاریخی می‌داند. فایده اخروی نیز به نحوی دیگر در شناخت قضا و قدر و تجلی اراده ماورایی در زمین خاکی است به گونه‌ای که با مطالعه تاریخ شک و بدبینی از بصیرت او مرتفع گردد و رویدادها و تقدیر را شناسایی نماید. (حسن زاده، ۱۳۸۰: ۱۱).

توجه به آیات قرآن: جوینی با اشاره به آیه ۱۹۵ سوره مبارکه بقره که خداوند می‌فرماید «و لا تلقوا بایدیکم الی التهلکه: و خود را با دست‌های خود به هلاکت می‌فکنید»، وضعیت اقوام و حکومت‌های مغلوب و مورد تهاجم مغولان را تحلیل می‌کند: «فرمان ربانی را امام مقتدی سازند و چون یاسا و آیین مغول آن است که هر کس ایل و مطیع ایشان شد، از سطوت و معرفت به ایشان ایمن و فارغ‌گشت و متعرض ادیان و ملل نیز نه‌اند و چه جای تعرض است» (همان: ۱۸۹/۱ و ۱۹۰). جوینی با کمک گرفتن از قرآن کریم و یاسا و ارجاع به این منابع مهم در میان مسلمانان و مغولان، سعی در توجیه این رویداد دارد و ایلی شدن حکومت‌ها را دستور قرآن و یاسای چنگیزی تفسیر می‌کند. او با اشاره به آیه ۶ سوره مبارکه انعام در این خصوص (همان: ۲۴۲/۱) سعی در توجیه دینی حملات و غارت‌های مغول دارد و برای مردم غارت شده، حقی برای دفاع از خود قائل نیست. جوینی تقدیر را تغییر ناپذیر می‌داند و می‌گوید «قلم بر آنچه مقدر است، خشک گردید» (همان: ۲۴۴/۱). او در صدد بود تا بلایایی که در زمان خود بر مردم و سرزمین‌های تحت سلطه مغولان در آمد را عقلانی جلوه دهد و آن‌ها را به عنوان جلوه‌ای از هدف خداوند تبیین نماید (Melville, 2003, ۳۵۲).

همچنین به آیه نقل هوالقادر علی ان یبعث علیکم من فوقکم الایه: بگو او توانست که از بالای سرتان عذابی بر شما انگیزد» (سوره انعام: آیه ۶۵)، اشاره می‌کند و با استناد بدان حملات مغولان را نوعی عذاب دنیایی بر خوارزمشاهیان می‌داند که عقلا واجب است. جوینی در حقیقت معتقد است که خداوند همه کارها را برای قیامت واگذار نمی‌کند و اگر ترس و عذاب این جهانی وجود نمی‌داشت، نظام امور و مصالح بندگان مختل می‌گردید: «و از روی عقل

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۲۲۱

چنین اقتضا می کند و واجب می شود» (جوینی، همان: ۱/ ۱۹۲). بنابر روایت جوینی، چنگیزخان بعد از غلبه بر بخارا طی یک سخنرانی، خود را عذاب خدا بر مردم بخارا می داند:

ای قوم، بدانید که شما گناه های بزرگ کرده اید و این گناه های بزرگ، بزرگان شما کرده اند. از من پرسید که این سخن به چه دلیل می گویم. سبب آنکه من عذاب خدا هستم. اگر شما گناه های بزرگ نکردنی، خدای چون من عذاب را به سر شما نفرستادی! (همان: ۱/ ۲۸۱ و ۲۸۲).

در همین رابطه باید اشاره نمود که جمله معروف کتاب تاریخ جهانگشای جوینی با عبارت «آمدند، کدند و سوختند و کشتند و بردند و رفتند» در خصوص حضور مغولان در شهر بخارا، نمی تواند دلیلی بر طرفداری و حمایت جوینی از مردم بخارا در مقابل حملات مغولان باشد. بلکه می توان آن را با علاقه مغولان به ثبت و ضبط تحولات و حملات خود و بزرگ نمایی اقدامات نظامی و با غلو آمار کشته شدگان در مناطق مختلف مرتبط دانست و این که مغولان در نظر داشتند با ایجاد رعب و وحشت موفقیت زیادی در به دست آوردن شهرها داشته باشند (همان: ۱/ ۲۸۴).

بهره گیری جوینی از دیدگاه متکلمان:

چنگیز در فرمان هایی که برای دعوت به تسلیم و بندگی به این سوی و آن سوی می فرستاد، هیچگاه برعکس ستمگران که مردم را به کثرت ملک و سپاه و سلاح خود بیم می داند، مردم را نمی ترسانید و وعید خود را نسبت به آن ها تشدید نمی کرد، بلکه نهایت ترساندن آن ها این بود که اگر مطیع و فرمانبردار نشوید ما نمی دانیم چه اتفاقی خواهد افتاد! خدای قدیم داند. اگر در این سخن دقتی شود معلوم می شود که سخن اهل توکل است (جوینی، همان: ۱/ ۲۰۱ و ۲۰۲) و (همان: ۱/ ۲۷۵).

و جوینی مقتولین بخارا، سمرقند و قطوان را شهید می نامد (همان: ۱/ ۲۷۱).

استناد به احادیث: صاحب تاریخ جهانگشا، ظهور مغولان و سقوط خوارزمشاهیان را به عنوان یک معجزه الهی می داند:

اما آنچه عقل و نقل بدان می توان رسید و از وهم و فهم نه دور است، در دو قسم محصور است؛ اول ظهور معجزه نبوت است و دوم کلام؛ و معجزه از این قوی تر تواند بود که بعد ششصد و اند سال، تحقق حدیث زویرت لی الارض فاریت مشارقها و مغاربها و سیبلغ ملک امتی ما زوی لی منها (حدیث نبوی، المناقب، ج ۱ ص ۱۱۲).

در واقع جوینی با استناد به این حدیث ان الله لیوید هذا الدین بقوم لا خلاق لهم: خداوند این دین را به مدد گروهی تأیید می کند که بی بهره اند (حدیث نبوی، بحار، جلد ۴۸: ۹۷)، عالمگیری حکومت اسلام را به دست مغولان می داند (جوینی، ۱۳۸۷/۱: ۱۹۰ و ۱۸۶).

ب. علل خارجی

سیاست منطقه‌ای و توسعه اراضی مغولان و خوارزمشاهیان: مغولان ابتدا با توسعه اراضی و دستیابی به گوشه‌ای از راه‌های بازرگانی بین‌المللی، خود را در محور تجارت منطقه‌ای شرق دور و شرق میانه وارد کردند و این آغاز ماجرا بود (بیانی، ۱۴۰۰: ۱/۶۲). توقف توسعه طلبی‌های مغولان در مواجهه با حکومت قراختاییان بود و این حکومت به عنوان سدی در برابر مغولان عمل می کرد. اما نفوذ حکومت خوارزمشاهی در سرزمین قراختاییان، برخورد مغولان و سلطان خوارزمشاهی را تسریع کرد. (همان: ۱/۶۷). به قول جوینی سلطان با قراختاییان به جهاد جنگید. جوینی این موضوع را به عنوان یکی از دلایل اصلی سقوط خوارزمشاهیان می داند:

در همان روزهای جشن و سرور با جمعی به دیدن سید مرتضی بن سید صدرالدین که از روحانیون بود، رفتند او را دیدم ... فرمود که ای غافلان و رای این ترکان قومی اند در انتقام و اقتحام لجوج و در کثرت عدد فزون. یاجوج و ماجوج و قوم ختای در مابین به حقیقت سد ذی القرنین بودند و نه همانا که چون آن سد مبدل شود، در بیضه این ملک سکونی باشد (جوینی: ۷۹-۲/۸۰).

تصمیم چنگیزخان جهت حمله به قلمرو خوارزمشاه: بعد از قضیه اترار چنگیزخان بنا به یک سنت مغولی انتقام گرفتن که به اصطلاح *اوشر* نامیده می شد، و برای اینکه تصمیم درستی گرفته باشد، تنها بر بالای کوهی رفت و سه شبانه روز به «تانگری» تضرع و زاری کرد و پس از سه روز، سبک بار از فیض استجابت دعا و کسب نیروی معنوی از خداوند، شروع به تدارک مقدمات حمله نمود. (جوینی، همان: ۶۲/۱). در این خصوص دو نکته قابل تأمل است: اول این که چنگیزخان ابتدا توانایی لازم و کافی را جهت مقابله و حمله به خوارزمشاهیان را در خود نمی دید و به همین دلیل با توسل به تانگری و دریافت قدرت و قوت قلب از معبود خود مبادرت به حمله می کند و شاید بتوان این امر را در قالب فره ایزدی تلقی کرد، و دوم این که می توان حمله مغول را در قالب تقدیر و مشیت الهی تفسیر کرد که نوعی فرمان و قضای الهی بوده است.

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۲۲۳

شخصیت چنگیز از دیدگاه جوینی: جوینی دیدگاه خود نسبت به مغولان را از عنوان کتاب شروع می کند و از چنگیز در کتاب خود به عنوان جهانگشا یاد می کند و او را مدح و ثنا می گوید (جوینی، ۱۳۸۷: ۲۱۳/۱). همچنین در تاریخ جهانگشا، چنگیزخان را هم ردیف و حتی بالاتر از اسکندر مقدونی می شمارد:

چون خدای بزرگ چنگیزخان را با عقل و هوشمندی بر امثال او برتری داده و ممتاز گردانیده بود و به بیداری و تسلط بر دیگر پادشاهان سرافراز کرده بود، صرفاً به کمک استعداد و ضمیر باطنی خویش، عمل می کرد و هر آنچه که لازمه کشورگشایی بود و به شکست دشمنان و عزت دوستان بر می گشت، همه ساخته و فراهم آمده فکر و اندیشه خود او بود، به نحوی اگر اسکندر مقدونی که آن همه بر استخراج ظلمات و حل مشکلات حریص بود، در روزگار وی (چنگیزخان) می زیست، بی تردید از چاره اندیشی و هوشیاری او بهره می گرفت و به این نتیجه می رسید که هیچ طلسمی بهتر از تسلیم در برابر چنگیزخان نیست (همان، ۱۹۹/۱ و ۲۱۳/۱).

ب. عوامل داخلی

مشکلات دربار و فساد خوارزمیان: در این زمینه جوینی با اشاره به آیات ۶ و ۷ سوره علق که خداوند می فرماید: کلا ان الانسان لیطغی ان راه استغنی: به درستی که انسان چون خود را بی نیاز بیند، سرکشی کند، (قران کریم، سوره علق: آیات ۶ و ۷) می نویسد:

تنبیه و تحریک هر قومی را فراخور طغیان و نسبت کفران، تادیبی تقدیم می رفته است و اعتبار اولو الابصار را به حسب گناه و ارتکاب آن، بلایی یا مواخدتی می رفته، چنان که در عهد نوح (ع) طوفان آب عام شد و در عهد ثمود، عذاب اهل عاد را؛ و همچنین هر امتی را انواع عذاب ها از مسخ و استیلائی موزیات و قحط و غیر آن که در قصص ذکر آن مثبت است و چون نوبت دولت خاتم رسالت (ص) در رسید؛ از حضرت عزت و جلالت استدعا کرد تا صنوف عذاب ها و بلیات که هر امتی را سبب معصیت می فرستاده است، از ذمت امت او مرفوع شده است و این تشریف، امت او را طراز فضایل دیگر شده، مگر عذاب سیف که به عرض قبول و هدف اجابت نرسیده است (جوینی، همان: ۱/۱۹۱).

همچنین جوینی دو دستگی و اختلافات درباری را نیز از عوامل ضعف خوارزمشاهیان می داند و ظلم و ستمی که اطرافیان ترکان خاتون مادر سلطان انجام می دادند، باعث نارضایتی مردم از سلطان محمد می شد (جوینی، همان: ۲/۱۹۸).

عدم اتخاذ تدابیر نظامی و دفاعی مناسب: جوینی شیوه های نبرد مغولان و استفاده از روش های مختلف جنگی را در سقوط خوارزمیان مهم می داند. او می نویسد در سال ۶۱۶ قمری در زمان حمله به سمرقند، مغولان با استفاده از منجنیق و پرتاب سنگ به داخل شهر مانع حضور دشمن در میدان جنگ شدند و دیوارهای مستحکم قلعه ویران و در ادامه طی نبردی به شکست خوارزمیان انجامید. این در صورتی است که جوینی از قدرت و توانایی نظامی سمرقند می گوید و این که مغولان با مشاهده شرایط ابتدا راهی بخارا و فتح آنجا شدند و از سمرقند را این گونه توصیف می کند که حتی اسفندیار روپین تن را نیز توانایی جنگ با سمرقند را نداشت و از آن ها به عنوان رستم زمان نام می برد ولی در نهایت به دلیل عدم اتخاذ تدابیر نظامی لازم به شکست مقابل مغولان انجامید که حضور خود چنگیز خان در این نبرد و مدیریت و راهبری جنگ و اتخاذ شیوه های تهاجم با توجه به شرایط موجود، در این تصرف سمرقند توسط مغولان بی تاثیر نبود (همان: ۲۹۶-۱/۲۹۲). همچنین عدم ایجاد یک لشکر متمرکز و قوی در مقابل مغولان و پراکندگی سپاه و فرماندهانی که پیشنهاد ایجاد خندق در کنار جیحون را داده بودند تا از حرکت مغولان ممانعت به عمل آورند که مورد قبول سلطان محمد خوارزمشاه قرار نگرفت (همان: ۱۴۵) در واقع طبق تاکید اصلی نسوی بر این گونه موارد بود که خوارزمشاهیان می توانستند با بکارگیری تدابیر تاکتیکی لازم و یک استراتژی نظامی منسجم و متحد از سقوط حکومت خوارزمشاهیان که از توان و قدرت نظامی بالایی برخوردار بودند، جلوگیری کنند و تهاجم سراسری و گسترده مغولان را متوقف نمایند.

خیانت کارگزاران حکومتی: همچنین جوینی، پناهنده شدن بدرالدین عمید یکی از کارگزاران خوارزمشاه به چنگیزخان را که به دلیل انتقام گرفتن از سلطان بود را به عنوان یکی از عوامل زوال خوارزمشاهیان می داند. بدرالدین اطلاعات بسیاری از تشکیلات نظامی، سیاسی خوارزمشاهیان در اختیار چنگیزخان گذاشت (جوینی، همان: ۲/۱۰۲). جوینی عامل دیگر در این زمینه را اطلاع سلطان از قدرت و توان نظامی مغولان می داند. سلطان محمد در برخورد با سپاهیان مغولی به فرماندهی جوجی در دشت قبیچاق به قدرت آنان پی برد (همان: ۲/۵۲). و سلطان این که

مقاومت با لشکر مغول به دست این قوم ممکن نیست و کس فرستاد تا حرم های او از خوارزم بر راه مازندران روان شود و هر روز تشویش و بشولیدگی و توزع ضمیر و دلتنگی زیادت می شد و با هرکس از ارکان حضرت مشاورت می کرد که درمان این درد به چه نوع میسر گردد (همان: ۱۴۴).

جوینی عوامل انسانی و غیر انسانی را در سقوط خوارزمشاهیان موثر می‌داند و همان طور که اشاره شد، به نقش تقدیر و مشیت الهی تاکید خاص دارد و به نوعی به دنبال توجیه حملات مغولان است. البته او شاید بیشتر درصدد توجیه ضعف های خوارزمشاهیان باشد تا حمایت از حملات مغولان به ایران. همچنین به نظر می‌رسد، حملات سهمگین مغولان و تعداد زیاد کشته ها و ویرانی شهرها در این تاکید بی تاثیر نیست. جوینی احتمالاً در صدد بود تا به ایجاد آمادگی جامعه برای ادامه زندگی و فعالیت با استفاده از ابزار اعتقادات دینی مردم، اقدام نماید. با توجه به شرایط زمانه، توانایی های خوارزمشاهیان و میزان خسارات و ویرانی هایی که این حملات باعث شدند، دیدگاه جوینی چندان دور از واقعیت به نظر نمی‌رسد. همچنین جوینی تلاش دارد نوعی فره ایزدی به چنگیز خان ببخشد. این امر در توصیفات او از شخصیت و اقدامات چنگیزخان کاملاً مشهود هست (جوینی، همان: ۶۲/۱) و (همان، ۱۹۹/۱ و ۲۱۳/۱).

۳.۲ رشیدالدین فضل‌الله همدانی

رشیدالدین فضل‌الله، در حدود ۶۴۸ ه ق در همدان به دنیا آمد. پس از تسخیر قلاع اسماعیلی به خدمت هلاکوخان درآمد و بعداً طبیب مخصوص اباقاخان و ارغون خان بود و در زمان غازان خان سمت منشی و مصاحب او را یافت و مدتی نیز با خواجه سعدالدین آوجی مشترکاً مقام وزارت غازان خان را بر عهده داشت و در زمان الجایتو به مقام وزارت رسید و پس از مرگ اولجایتو با توجه به دسایس درباری و دیوانی به قتل رسید. اگر چه کتاب جامع التواریخ فضل‌الله در این دوره مهم ترین منبع هست ولی تاریخ و صاف گزارش های او را تکمیل و گاهگاه تصحیح نیز می‌کند. رشیدالدین به سبب رابطه نزدیکی که با غازان خان و الجایتو داشت، ناگزیر بود از گزارش برخی از وقایع خودداری و یا آن را جرح و تعدیل کند و وقایع را به مانند ابن اثیر و نسوی به تفصیل بیان نمی‌کند. هر چند رشیدالدین به دلیل نزدیک بودن به زمان وقایع، بیشتر ملاحظه هیات حاکمه مغول را می‌کند. (اشپولر، ۱۳۹۷: ۷) خواجه رشیدالدین نقش تقدیر و مشیت الهی و عوامل انسانی داخلی و خارجی را در سقوط خوارزمشاهیان موثر می‌داند.

الف. نقش تقدیر و مشیت الهی

رشیدالدین حمله مغول را تقدیر الهی و برای تنبیه مردم ایران می‌داند و «عنایت ذوالجلالی در سابقه لطف لایزالی چنان اقتضا کرده تادیب اسلامیان بر دست طایفه ای باشد که موحد و

خدانشناس باشند نه مشرک و دشمن دین» (همدانی، ۱۳۷۳: ۲۷). خواجه قدرت چنگیز را از سوی خداوند متعال می داند و می گوید:

مقتضی حکمت ایزد تعالی و تقدس آن است که اظهار آثار قدرت خود را به هر وقت در عالم کون و فساد امری غریب و بدیع حادث گرداند و محل ظهور آن حال وجود شخص شریف بی همال باشد به نظر عنایت ربانی ملحوظ و از نعمت مرحمت یزدانی محفوظ تا آن معنی اعتبار اولوالبصار گردد و عالمیان قدرت او را مشاهده کنند (همان: ۲۲۱).

فضل الله همدانی پرهیز از تقدیر و مشیت الهی را ناممکن و تاکید زیادی بر این عوامل دارد ولی در مقابل، موفقیت های مغولان و ایلخانان و اقدامات غازان خان را نتیجه اراده فردی و تدبیر افراد می داند. (همان: ۲۴۷). این دیدگاه درباری بودن و رسمی بودن تاریخ نگاری مورخ را بازگو می کند که نگرشی انتقادی به تاریخ و وقایع ندارد.

رشیدالدین به طالع بینی و وجود روزهای نحس و تاثیر ستارگان اعتقاد داشت و آن را یکی از عوامل شکست خوارزمشاهیان در مقابل مغولان می داند. (همان: ۴۹۲). وی به نقش و عنایت خداوند متعال در موفقیت افراد اعتقاد دارد:

چون حق تعالی بنده ای را به عنایت خویش مخصوص گرداند، بر صفحات احوال او آثار آن به اظهار رساند و او را فرزندان شایسته و بایسته مقبل بخشد و چون آن عنایت به غایت نهایت باشد فرزندان او مستعد سروری و مستحق مهتری باشد و میان ابنای ایام مقدم و پیشوای اقوام گردند (همان: ۲۴۳-۲۴۴).

ب. عوامل انسانی داخلی و خارجی

مقصر بودن مردم: رشیدالدین همچون جوینی ارتکاب به گناه مردم و حاکمان ایران را عامل حملات مغولان به ایران می داند (همدانی، همان: ۶۴۰). البته این نوع تحلیل و هجوم مغول را عذاب خداوند دانستن جهت توجیه وقایع روی داده است، و این که مردم و بزرگان را مقصر این حمله می داند، ممکن است به منظور جلوگیری از شورش های احتمالی در نقاط مختلف سرزمین های متصرفی باشد. خواجه در ادامه به ظلم و ستم حکومت ها بر مردم اشاره می کند و این که سقوط خوارزمیان هم در نتیجه خواست مردم از خداوند بوده است «در آن، چه شبهت که بسیار دولت خانه ها از تاثیرات مظلومان خراب شده» (همان: ۸۸۴).

عدم اتحاد و وحدت مردم: رشیدالدین در ادامه عوامل داخلی، یکی از علل سقوط خوارزمشاهیان را عدم اتحاد و اتفاق مردم می داند:

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۲۲۷

خلاصه این ترکیب و مقصود از این تشبیب آن که پیش از این در انحای ممالک، آرای مختلف ظاهر شده بود و در اطراف جهان اصناف سرکشان پیدا گشته، به واسطه تنازع و تخالف، روابط ضوابط جهانداری انحلال یافت و اساس مقیاس امور سیاسی اختلاف پذیرفت (همدانی، همان: ۲۸۸).

به طوریه رشیدالدین در خصوص سقوط شهر سمرقند می گوید: «اهل شهر از جنگ آن روز خایف شده بودند و آهورا و آرا مختلف گشته» (همان: ۵۰۲). و در خصوص شهر جند می نویسد: «چون در جند سروری و حاکمی مطلق نبود، هر کس بر وفق خوش آمد خود سخنی می گفت و مصلحتی می اندیشید» (همان: ۴۹۱). این امر نشان از عدم وجود یک حکومت متمرکز و متحد در قمر و خوارزمشاهیان دارد.

نقش کارگزاران و حاکمان: خواجه رشیدالدین به نقش صلاحیت و کاردانی حاکمان نیز اشاره دارد: «بزرگان حکما گفته اند که زوال و خلل ملک وقتی باشد که کسان لایق اشتغال را از کار دور کنند و نالایق را کار فرمایند» (همان: ۴۹۶). او قدرت نظامی و سلطه را نیز از عوامل برآمدن حکومت ها می داند:

اکثر پادشاهان ممالک جهان را به زخم شمشیر خون پالای و گرز قلعه گشای مسخر گردانیده اند علی التخصیص در ایام مغول که همگنان را به عنعنه مفهوم و مصور و به مشاهده معلوم و مقرر است در هر انقلابی چه مایه اضطراب و بولغاق می افتاد و از التهاب آتش فتنه تیغ آبگون چند خون بر خاک می ریخت و چند سر به باد می داد و بازار تاراج رواج یافته، اجناس و انواع هر متاع کسادی می پذیرفت و خان و مال بسیاری از معتبران و اعیان زمان به واسطه قتل و نهب متقلع و مستاصل می گشت تا بعد از آن جلوس پادشاهی میسر می شد» (همان: ۵ و ۶).

در این مورد نظر رشیدالدین منطبق بر واقعیت های زمان است و دیگر سعی در توجیه مساله ندارد.

در همین راستا، سیاست های مذهبی سلطان محمد خوارزمشاه در آستانه قدرت گیری و حملات مغولان، نوعی پراکندگی منابع قدرت داخلی را در پی داشت. همچنین یکی از عناصر اصلی قدرت در ایران طبقه علما و روحانیان بود که سخت گیری ها و محدودیت های زیادی برای این طبقه از سوی خوارزمشاهیان اعمال می شد این در حالی است که مغولان به نفوذ و اهمیت این طبقه در جامعه پی برده و چنگیزخان بعد از حملات گسترده و جهت همراه کردن روحانیون با دستگاه خود، آنان را از بسیاری از مالیات ها معاف کرد (همان: ۲۱۸).

شیوه‌های متنوع نبرد مغولان و مقابله با مغلوبان: خواجه رشیدالدین شیوه نبرد نظامی مغولان را نیز در سقوط خوارزمشاهیان مهم می‌داند. آنان در محاصره اترار به سرکردگی اکتای و جغتای، به دلیل مقاومت غایرخان حدود پنج ماه این شهر را به محاصره درآوردند و در جنگی که میان دو طرف انجام شد، نیروهای غایرخان قتل عام شدند (همدانی: ۳۵۱). همچنین مغولان در حمله به شهر بلخ از پرتاب مواد آتش‌زا استفاده کردند و صدمات زیادی به شهر وارد کردند (همان: ۳۶۷). از دیگر تاکتیک‌های مغولان تظاهر به عقب نشینی در حملات بود که منجر به غافلگیری و شکست خوارزمیان می‌گشت (همان: ۳۷۲). خواجه در همین زمینه تضعیف روحیه سپاه خوارزمشاهی توسط سلطان محمد را از عوامل شکست در مقابل مغولان می‌داند. (همان: ۴۷۷-۴۷۸).

همچنین رشیدالدین در این باره می‌نویسد:

شمس‌الدین به حضور هلاکو فراخوانده شد و به او دستور داد تا با ناصرالدین محتشم اسماعیلی قهستان مذاکره نموده و او را به ایلی مغول متقاعد کند. محتشم سالخورده و ناتوان بود و به سرعت با پیشنهاد شمس‌الدین مبنی بر رفتن به اردوی هلاکو موافقت نمود. پیرمرد هدایای متنوعی تقدیم کرد و در مقابل هلاکو به سجده افتاد و زمین را بوسه زد. هولاکو نیز با پذیرش هدایای او التفات خود را نشان داد و با اعطای یرلیغ و پایزه او را به حکومت تون منصوب کرد (همان: ۴۸۲).

همچنین در موردی دیگر می‌نویسد: «از روم سلاطین عزالدین و رکن‌الدین، از فارس، سعد، پسر اتابک مظفرالدین و از عراق، خراسان، آذربایجان، اران، شیروان و گرجستان، ملوک، صدور و اعیان تمامت با پیشکش‌ها لایق به بندگی حضرت پیوستند» (همان: ۴۷۹). بر این اساس کسانی که اظهار ایلی می‌کردند اجازه سکونت و زندگی می‌یافتند. اما به طور کلی نوعی ارباب در بین مردم وجود داشت و مقاومت در برابر حکومت ایلخانی جرم تلقی می‌شد و مجازات در پی داشت (۶۵ - 2008، AIGLE).

خواجه فضل‌الله که از ارکان اصلی نظام اداری و دیوانی ایلخانان بود، ولی نگرش مشیت‌گرایی را به همراه دیدگاه انسان‌گرایانه به وقایع دارد و تاریخ‌نگری یک‌سویه و جان‌بگرایانه‌ای از وی مشاهده نمی‌شود. و با وجود این که تأکید بر مقوله تقدیر و مشیت‌الهی در سقوط خوارزمشاهیان دارد ولی به بررسی غلی وقایع نیز می‌پردازد. شاید چنین به نظر می‌رسد که وجود منابع تاریخ‌نگاری متقارن و هم‌زمان، عرصه را برای ارائه دیدگاهی یکجانبه‌گرایانه‌تر برای خواجه فضل‌الله تنگ کرده است. در تحلیلی دیگر، دلیل این که خواجه رشیدالدین به

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۲۲۹

دلایل انسانی زیادی اشاره می کند، می تواند به جهت تاکید و تمجید از توانایی های سیاسی، نظامی مغولان در تسخیر قلمرو خوارزمشاهیان باشد.

۴.۲ حمدالله مستوفی

حمدالله بن ابوبکر مستوفی قزوینی (۷۵۰-۶۸۰ ه ق) شاعر، مورخ و جغرافی دان ایران در قرن هشتم ه ق می باشد. خاندان مستوفی از قرن پنجم هجری، مقام ریاست خزانه داری ولایت قزوین را به شکل موروثی شاغل بودند. حمدالله از حمایت خواجه رشیدالدین فضل الله برخوردار بود و در دیوان مالیات نقش و جایگاه مهمی داشت. وی دارای سه تالیف در تاریخ و جغرافیا است. ۱- تاریخ گزیده که خلاصه ای از تاریخ عمومی عالم است، از آغاز آفرینش تا دوران وزارت خواجه غیاث الدین محمد رشیدی، که کتاب را در سال ۷۳۰ هجری به نام این وزیر تالیف کرده است. تاریخ گزیده که در واقع منتخبی از کتاب جامع التواریخ خواجه رشید الدین فضل الله هست که مشتمل بر یک مقدمه و شش باب می باشد ۲- اثر دوم ظفرنامه است که منظومه ای است مشتمل بر هفتاد و پنج هزار بیت که حاوی تاریخ ایران از ظهور اسلام تا زمان مولف است. ۳- سومین اثر حمدالله مستوفی نزهت القلوب است که آن را در سال ۷۴۰ ه ق تالیف کرده است. مقدمه کتاب حاوی مطالبی درباره انسان و حیوانات و نباتات و جمادات است. بخش سوم آن حاوی جغرافیای مفصل ایران و قلمرو ایلخانان مغول است.

دوران حیات مستوفی با سلطنت غازان خان (۶۹۴-۷۰۳ ق)، اولجایتو (۷۰۳-۷۱۶ ق) و ابوسعید (۷۱۶-۷۳۶ ق) مقارن بود و همچنین ناآرامی های پس از مرگ او نیز تمام سال های زندگی وی را در بر گرفته است. این دوران از دو جهت دارای اهمیت است: یکی مسلمان شدن قطعی ایلخانان و دیگری استقلال کامل این دولت از حکومت مرکزی مغول در چین. درک این دوران و فضای سیاسی حاکم در تاریخ نگری مستوفی تاثیر و در آثار وی جلوه گر است.

حمدالله مستوفی نگاهی ترکیبی از واقع گرایی و تقدیر گرایی به ظهور و سقوط حکومت ها دارد و توأمان به عوامل انسانی و نقش تقدیر و مشیت در سقوط خوارزمشاهیان را اشاره دارد:

الف. عوامل انسانی

مناسبات نامتوازن خوارزمشاهیان با علما و روحانیون: سلطان محمد خوارزمشاه با سیاست های مذهبی خود که مبتنی بر کوتاه کردن دست طبقه روحانیان در شهرها و ایالات

مختلف از سیاست و حکومت و اختلافات شدید با خلیفه عباسی بود، جایگزینی برای خالی شدن نیروی معنوی جامعه نداشت و در کوتاه مدت و در مقابله با مغولان باعث خلاء شدیدی در این زمینه شد. مستوفی به برخورد سلطان محمد با شیخ مجدالدین بغدادی، از بزرگترین شیوخ زمان و اقدام به قتل وی اشاره می کند که مریدان بیشماری در سراسر کشور داشت. سلطان محمد با این اقدام در زمان حمله مغول از این ظرفیت بی بهره بود و در واقع می توانست از نفوذ اجتماعی و معنوی شیخ جهت مقابله با مغولان بهره ببرد (تاریخ گزیده: ۴۹۳).
بی کفایتی کارگزاران: مستوفی عدم درایت کارگزاران و دیوانیان خوارزمشاهیان و پناهنده شدن و خیانت آنان به سپاه چنگیزخان را نیز از علل سقوط خوارزمشاهیان می داند:

از اهل دیوان خوارزمشاهی، بدرالدین عمید از خوارزمشاه متوهم شد. بگریخت و به چنگیزخان پیوست و به تزویر مکتوبات از زبان امرای خوارزمشاه به چنگیزخان نوشت و مصادقت و اخلاص نمود و در دفع سلطان مدد طلبید و جواب چنگیزخان بر ظهر هر یک به قول آن مودت و مدد اشکر بنوشت و بر دست جاسوسی بفرستاد (مستوفی: ۱۳۸۷: ۴۹۴).

همچنین در زمان حمله مغولان هیچ اتحادی بین مناطق مختلف قلمرو خوارزمشاهی وجود نداشت که به صورت قدرتمند با مغولان مقابله نمایند و تعداد قابل توجهی از نیروها در یک جبهه واحد قرار نداشتند (۲۰۰۷، ۶۱، morgan).

سیاست های منطقه ای سلطان محمد: مستوفی نیز از عوامل انسانی به سیاست های سلطان محمد در خصوص همسایگان اشاره می کند و از بین بردن حکومت قراختائی را از عوامل مهم سقوط خوارزمشاهیان می داند و با تعبیر «رشته دولت، تاب بازپس داد» از این ماجرا نام می برد (مستوفی، همان: ۴۹۲). نتایج نکبت بار شکستن این سد به زودی یکی پس از دیگری نمودار شد و سلطان محمد شروع به بد رفتاری با و ظلم و تعدی نسبت به حکام شهرها و ایلات نمود و در نتیجه یکپارچگی قراختایی تبدیل به ایلات پراکنده پوشالی شد که تنها با زور از حکومت مرکزی اطاعت می کردند و حکومت شهر مرزی اترار به یکی از خویشاوندان خوارزمشاه واگذار گردید که بعدها جرقه انفجار را روشن نمود. (بیانی، ۱۴۰۰: ۷۳).

قدرت و توان نظامی مغولان: مستوفی به قدرت نظامی مغولان و ناتوانی ایرانیان در مقابله با آنان اشاره می کند و در توصیف شدت حملات مغول می نویسد «و اگر تا هزار سال دیگر، هیچ آفتی و بلایی نرسد و عدل و داد باشد، جهان با آن قرار نرود که در آن وقت بود» (مستوفی، همان: ۵۸۲). مستوفی بر عوامل انسانی سقوط خوارزمشاهیان تاکید دارد و ریشه

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۲۳۱

بسیاری از مشکلات را در داخل حکومت و سیاست های ناکارآمد خارجی و داخلی می داند: سلطان از غایت بدبختی تندی نمود و ایلچی چنگیزخان را بکشت و عازم جنگ با او شد (مستوفی، همان: ۴۹۳).

ب. تقدیر و مشیت الهی

مستوفی به دیدگاه باستانی فره ایزدی پادشاهان معتقد بود و در ظفرنامه، چنگیز شخصی دارای فره ایزدی به تصویر کشیده شده و پیام هلاکو به خلیفه بغداد نیز با این تعبیر که خداوند این پادشاهی را بر چنگیز و فرزندانش ارزانی داشته و مخالفت با هلاکو به معنای مخالفت با امر خداوند است، آغاز می شود. (مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۱۹۸/۲). در این مورد مستوفی تا حدودی هم نظر با وصاف شیرازی است.

مستوفی عوامل انسانی و تاثیر قدرت و عنایت خداوند را در زمان حکومت ابوسعید به صورت هم زمان به کار می برد «پادشاه از کمال کیاست و توفیق ایزدی و مساعی خواجه تاج الدین علیشاه دانست که در اطاعت ظالم ثمره ندامت باشد» (همان: ۶۱۵). و یا در تاریخ گزیده می نویسد «اتفاقی سری چند از قطاع الطریق کردستان آورده بودند و تدبیر و تقدیر باهم موافق آمد» (همان: ۶۱۸). حمدالله مستوفی، اشاره ای گذرا به دیدگاه مشیت الهی و تقدیرگرایی دارد: «و چون خدای تعالی تمشیت دولت مغول می داد، تقدیر موافق آن تدبیر شد» (همان جا).

بنابراین مستوفی دیدگاه واقع گرایی و مشیت گرایی را باهم به کار می برد ولی در کل نگرشی انتقادی به حکومت مغولان دارد و در تاریخنگاری وی ناراحتی از سقوط خلافت عباسی و رضایت از شکست ایلخانان در مقابل مصریان وجود دارد. همچنین نوعی طرفداری و حمایت از جهان اسلام در دیدگاه ها و نگرش های وی قابل مشاهده است. او حملات ویرانگر مغولان را توجیه نمی کند. در واقع در ارائه علل سقوط خوارزمشاهیان بر عوامل انسانی تاکید و نقش مشیت الهی را به صورت کلی مطرح می کند.

۵.۲ وصاف الحضرة

شهاب الدین یا شرف الدین عبدالله بن عزیزالدین شیرازی ملقب به وصاف الحضرة در سال ۶۶۳ ه ق در شیراز به دنیا آمد. وصاف به وسیله خواجه رشید الدین به دربار غازان خان و اولجایتو راه یافت. وی از سال ۶۹۹ ق به تالیف اثر معروف خود یعنی «تجزیه امصار و تزجیه الاعصار» که به تاریخ وصاف شهرت یافت، پرداخت. وصاف در نوشتن این کتاب از آثار

جوینی و خواجه رشید الدین و اسناد و مدارک رسمی دیگر از جمله اسناد و مدارک دیوانی و از گفته های گواهانی که شاهد عینی رویدادهای تاریخی بوده اند، استفاده کرده است. تاریخ و صاف با این که ذیل تاریخ جهانگشای جوینی است، تاریخنگری جوینی را زیاد دنبال نمی کند و با نگاهی انتقادی و محور قرار ندادن تقدیر و مشیت الهی، وقایع تاریخی را بررسی می کند. همچنین تاریخ و صاف در قیاس با تاریخ رشیدالدین، کتاب مهمی است و دارای گزارش های زیادی نسبت به اثر رشیدالدین است و مورخان زمان های بعد به خصوص میخوانند، اغلب مطالبی را که در تاریخ و صاف آورده شده را تکرار می کنند (اشپولر، همان: ۹-۱۰).

ارزش تاریخ نگاری انتقادی و صاف در زمانه ای که تاریخ نگاری درباری رونق دارد، دو چندان می شود. او از نظر حکومتی به ایلخانان وابستگی زیادی نداشت و در موضوع سقوط خوارزمشاهیان، بیشتر به عوامل انسانی تاکید دارد و البته با توجه به اعتقادات مورخ، اشاراتی نیز به نقش قضا و قدر الهی دارد.

الف. عوامل انسانی

قدرت نظامی مغولان: و صاف شیرازی یکی از عوامل سقوط خوارزمیان توسط مغولان را قدرت نظامی و جنگاوری مغولان عنوان می کند:

و حقیقت اگر پردلان روزگار سوائف که بعد از چند هزار سال در اسما و اخبار نطف و نثرا ذکر شجاعت و مردانگی ایشان نقوش صحایف و کتب است، باز به جهان رجعت کنند در میدان عرض فروسیت و آداب و مراسم محاربت از آحاد لشکر مغول تعلیم گیرند و جز غاشیه داری در خدمت رکاب ایشان هیچ شغلی اختیار نکنند (وصاف شیرازی: ۱۳۳۸: ۲/۲۰۳).

همچنین مزیت دیگر مغول ها این بود که خوارزمیان در مقایسه با اکثر مناطق چین و بسیاری از مناطق دیگر، از نظر استحکامات با کمبود مواجه بودند. در بیشتر امپراتوری هیچ سیستمی از دژها و استحکامات در خارج از دیوارهای شهرهای بزرگ وجود نداشت و حتی مهمترین شهرها مانند سمرقند دیوارهایشان از خشت ساخته شده بود که به راحتی توسط مغولان محاصره می شد. (۶۷، ۲۰۰۷، morgan).

شورش های داخلی: و صاف در خصوص عوامل انحطاط ایلخانان نیز به طغیان های داخلی کشور اشاره می کند. برای نمونه به سرکوبی طغیان قاضی شرف الدین در فارس، که به سال ۶۶۳ ق خود را مهدی موعود خواند، می توان اشاره کرد (وصاف شیرازی، همان: ۱۹۱).

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۲۳۳

همچنین، شورش سلجوقشاه علیه مغولان و مصالحه نکردن او با آنان، مسئله ای است که وصاف شیرازی نسبت به قدرت نظامی مغولان تاکید می کند و اعتقاد خویش را در ناکامی حتی قوی ترین فعالیت های نظامی علیه مغولان تکرار می کند. او توان نظامی سلجوقشاه را در حدی می داند که با رستم دستان، نمونه عالی جنگاوری، قابل قیاس بود. اما این نیرو نیز توان مقاومت و جنگ با مغولان را ندارد (شرفی، ۱۳۹۲: ۸۳). قیام دیگر، شورش اتابک افراسیاب، اتابک لر بود که با نپرداختن مالیات و هدایا به ایلخان، عصیان خود را به حکومت مرکزی آشکار کرد. (همان: ۱۳۹۲: ۱۹۴).

با توجه به قدرت مغولان، پذیرش ایلی نمودن را در مقابل آنان، تدبیری عاقلانه از سوی حاکمان محلی می داند و در واقع وصاف با پذیرش واقعیت قدرت مغولان، مقاومت و جنگ در مقابل آنان را امری بیهوده می شمارد. او با سنجیدن شرایط و امکانات نظامی، مسامحه حکومت های محلی با مغولان را بهترین گزینه می داند. از نگاهی دیگر، دیدگاه وصاف را می توان به تقدیر تفسیر نمود که گریزی از شکست در مقابل مغولان نبود و مقاومت و دفاع را امری بیهوده می داند. این امر را می توان به نگاه منفعل وصاف به موضوع نسبت داد. البته در ادامه مطلب قبلی هم می تواند باشد که حکومت خوارزمشاهیان زیرساخت های دفاعی لازم را جهت مقابله با مغولان نداشته و اقدامات و تدابیر لازم را در این خصوص نداشته اند. از این منظر رویکردی واقع گرایانه از طرف وصاف می تواند قلمداد گردد. در واقع از نظر وصاف پذیرفتن ایلی به عنوان یک سیاست جنگی و پیشگیری از بروز فجایع بیشتر به کار گرفته شده و توصیفگر وضعیت و واقعیت موجود است. به عبارتی دیگر، توصیف و تحلیل وصاف از حملات مغولان و سقوط خوارزمشاهیان بر آن چیزی که هست، استوار هست نه چیزی که می بایستی می بود. البته به نظر می رسد نباید پذیرش ایلی نمودن در مناطق خراسان و ماورالنهر را با قسمت های جنوبی مثل فارس مقایسه کرد و شرایط زمانی، تدابیر نظامی و پیشرفت ها و موفقیت هایی که مغولان از لحاظ نظامی در سرزمین های خوارزمشاهیان انجام داده بودند، کاملاً متفاوت می باشد و همان طور که نسوی گزارش کرده، با اتخاذ تدابیر سیاسی متمرکز و تاکتیک های نظامی منسجم، شاهد رقم خوردن تحولات به صورتی دیگر شد.

سیاست خارجی: همچنین وصاف داستان ارتباط ساکنین حله با هلاکو قبل از سقوط بغداد را تحت نام سه تن از علمای بزرگ شیعه و از جمله ابن طاووس تکرار می کند. در پیام هایشان سوگند وفاداری و متابعت خورده و ادعا کرده بودند که در احادیث ایشان پیروزی هلاکو پیش بینی شده و علی ابن ابیطالب (ع) از انهدام بغداد خبر داده بود (وصاف، همان: ۱۹).

در اینجا با وجود انتقادهای شدید و صاف از مغولان و حملات ویرانگرشان، جانب علمای اهل بغداد را می‌گیرد که با رضایت و اجازه آنان، هلاکو وارد بغداد می‌شود و در نهایت منجر به سقوط خلافت عباسی نیز می‌گردد. همچنین می‌توان به این مورد نیز اشاره کرد که خوارزمشاهیان از درون حکومت سلجوقیان به حکومت رسیدند و بیشتر توجه آن‌ها در جهت جلوگیری از تکرار این موضوع از طرف حکومت‌های محلی بودند و بیشتر به این امر مشغول بودند و از نظر سیاست و حملات خارجی و توسعه روابط و مناسبات بین‌المللی دارای استراتژی جامع و برنامه منسجم و مشخصی نبودند که از همین نقطه متحمل خسارات سنگینی شدند که وجود یک قدرت نظامی قدرتمند در داخل نیز نتوانست مانع از سقوط خوارزمشاهیان گردد.

ب. تقدیر و مشیت الهی

وصاف با طرح مقایسه‌ای بین دو گونه حکومت الهی و انسانی، ازلی بودن حکومت الهی و فناپذیری حکومت انسانی از ویژگی‌های مهم این دو نوع حکومت می‌داند. وصاف بر این باور است که در دنیا علاوه بر حاکمیت اراده الهی، اختیار انسان نیز وجود دارد و این اندیشه، وصاف را به واقع‌گرایی در تاریخنگاری سوق داده است. در واقع وصاف، اختیار انسان و تقدیر و قضا و قدر الهی را توأم با یکدیگر به کار می‌برد. او البته وجود اختیار انسان را به اراده الهی نسبت می‌دهد.

تقدیرگرایی و صاف متکی بر بینش دینی وی، میراث تفکر مشیت‌گرایانه قرون پیشین است که با تغییرات چشمگیری در محتوای تاریخنگاری او تداوم یافته است. وی به عنوان اندیشمند و مورخ دین‌گرا و با اعتقادات عمیق دینی، نتوانسته یکباره خود را از زیر سلطه طرز تفکر مشیت‌گرایانه زمان برهاند ولی نگاه و صاف به این موضوع به صورت مطلق نیست. از نمونه مواردی که دیدگاه مشیت‌گرایی و صاف را نشان می‌دهند می‌توان به ظهور و سقوط حکومت‌ها، توصیف مرگ اتابک مظفرالدین سلغور و سقوط حکومت عباسیان و جنگ ایلخانان با مصریان و دسیسه‌های بین‌وزرا در دربار اشاره کرد و در نهایت اوج اندیشه مشیت‌گرایی و صاف در پایان خطبه جلوس الجایتو بر تخت سلطنت متجلی می‌شد. (شرفی، ۱۳۹۲: ۱۵۳-۱۵۹).

در مقایسه با آثار دیگر تاریخنگاری دوره ایلخانان، تاریخ و صاف که به دور از مرکز حکومت ایلخانان به نگارش درآمده است با تأکید بر نقش عوامل انسانی و تعمق در روابط

علی و معلولی، تحولات تاریخی را نقد و بررسی می کند. نظریه فقدان جبر تاریخی و مختار بودن انسان بر این قاعده استوار هست که هیچ گونه جبر یعنی ضرورت و حتمیتی در تاریخ حاکم نیست و به دلیل دخالت اراده انسان، یک سلسله قوانین جبری تخلف ناپذیر بر تاریخ حکومت نمی کند. پس پدیده های تاریخی عبارت اند از اعمال افعال آدمیان در جریان حوادث و رویدادهای تاریخی متجلی میشود. همچنین وصاف اشاره های کمی به نقش تقدیر و مشیت الهی در تحولات تاریخی می کند که این امر را بیشتر می توان به باورهای دینی وی نسبت داد. در واقع مورخان عصر ایلخانان هرچه از مرکز قدرت دورتر بودند، نسبت به مغولان منتقدتر و حملات مغولان و ایلخانان را بیشتر به چالش می کشیدند.

۳. نتیجه گیری

دیدگاه مورخان دوره ایلخانی در خصوص زوال و سقوط حکومت خوارزمشاهیان در سه سطح کلی: عوامل داخلی، خارجی و نقش تقدیر و مشیت الهی مورد نقد و بررسی قرار گرفت. اشاره مورخان منتقد، واقع گرا و عقل گرای عصر ایلخانی به مساله تقدیر و مشیت الهی، همچون وصاف و مستوفی، می تواند از اعتقادات دینی مورخ و شرایط اجتماعی زمانه نشأت گیرد و به نظر می رسد، حملات سهمگین مغولان و تعداد زیاد کشته ها و ویرانی شهرها در این تاکید بی تاثیر نیست تا به ایجاد آمادگی جامعه برای ادامه زندگی و فعالیت و پذیرش حکومت جدید با استفاده از اعتقادات دینی مردم، اقدام نمایند و این که با استناد به این دلیل، درصدد توجیه ضعف های خوارزمشاهیان هستند تا توجیه حمله مغولان. در مقابل، مورخان مثل خواجه فضل الله که تاکید بر تقدیر و مشیت الهی دارند، به دلیل برجسته نمودن نقش و قدرت سیاسی نظامی مغولان، دلایل و عوامل انسانی زیادی برای سقوط خوارزمشاهیان عنوان می کنند. همچنین، بیشتر مورخان این دوره با حکومت چند ایلخانان هم عصر بودند که به دلیل کوتاهی میانگین سلطنت ۹ ایلخان در ۸۰ سال حکومت آن ها، در تاریخ نویسی و تاریخ نگری این مورخان بی تاثیر نیست.

از عوامل داخلی مورخان به عدم اتخاذ تدابیر نظامی و دفاعی، عدم اتحاد و وحدت ایرانیان، نقش کارگزاران و حاکمان، سیاست های مذهبی، اختلافات درباریان و جنگ قدرت، عدم توجه خوارزمشاهیان به طبقات مختلف اجتماعی و از عوامل خارجی به سیاست منطقه ای و توسعه طلبی مغولان و خوارزمشاهیان، تصمیم گیری چنگیزخان جهت حمله به ایران، توان و قدرت نظامی مغولان، سیاست های دفاعی و نظامی، روابط خارجی خوارزمشاهیان با خلیفه و

مغولان اشاره کرده اند. علاوه بر عوامل سیاسی، نظامی و نقش شاهان و دربار، مورخان به نقش مردم و عوامل اجتماعی و اقتصادی نیز پرداخته اند. همچنین زمانه و موقعیت اجتماعی و سیاسی مورخ و دوری و نزدیکی و وابستگی های وی به دربار در تاریخ نگری و تاریخ نویسی مورخان موثر بوده است. برای نمونه نسوی که در دربار ایلخانان حضور و مقام و منصبی نداشت و از مورخان پایان عصر خوارزمشاهی بود، اشاره ای به نقش تقدیر و مشیت الهی در سقوط حکومت خوارزمشاهیان نمی کند و بیشتر بر عوامل انسانی تأکید دارد. از نظر دیدگاه انتقادی به حملات مغولان به ایران، نسوی را می توان برابر با ابن اثیر دانست که در مقایسه با دیدگاه های مورخان عصر ایلخانی مورد بررسی قرار گرفت.

کتابنامه

قرآن کریم

اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۷۶)، تاریخ مغول، تهران: انتشارات نگاه

اشپولر، برتولد (۱۳۹۶)، تاریخ مغول در ایران، ترجمه: محمود میرآفتاب، چاپ یازدهم، تهران: علمی و فرهنگی.

بویل، جی آ، (۱۳۹۲)، تاریخ ایران کمبریج (از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی حکومت ایلخانان: پژوهش دانشگاه کیمبریج)، ترجمه: حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.

بهار، محمدتقی (۱۳۵۶)، سبک شناسی، تهران: بی نا.

بیانی، شیرین (۱۴۰۰)، دین و دولت در ایران عهد مغول، جلد اول، چاپ پنجم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی. پطروشفسکی و دیگران (۱۳۹۴)، نظام اجتماعی و اقتصادی ایلخانان، ترجمه: یعقوب آژند، تهران: نشر گستره.

جوینی، علاء الدین عطاملک (۱۳۸۷)، تاریخ جهانگشای جوینی، به اهتمام احمد خاتمی، جلد ۱-۲-۳، تهران: نشر علم.

حسن زاده، اسماعیل (۱۳۸۰)، اندیشه مشیت الهی در تاریخنگاری اسلامی، مجله تاریخ اسلام، شماره ۵، قم. شرفی؛ محبوبه (۱۳۹۲)، زندگی، زمانه و تاریخ نگاری و صاف شیرازی، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام.

شرفی؛ محبوبه (۱۳۹۲)، مقاله "بازتاب اندیشه مشیت الهی در تاریخنگاری عصر ایلخانی (با تأکید بر تریخ جهان گشا و تاریخ و صاف)"، سال چهارم، شماره دوم، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.

صفا، ذبیح الله (۱۳۵۳)، گنجینه سخن: پارسی نویسان بزرگ و منتخب آثار آنان، ج ۴، تهران، دانشگاه تهران.

سقوط حکومت خوارزمشاهیان از دیدگاه مورخان ... (محمد قربانیان و دیگران) ۲۳۷

لین، جورج (۱۳۹۰)، ایران در اوایل عهد ایلخانان (رنسانس ایرانی)، ترجمه: سید ابوالفضل رضوی، تهران: امیرکبیر.

مستوفی، حمدالله (۱۳۸۷)، تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوائی، تهران: امیر کبیر.

مستوفی، حمدالله (۱۳۸۰)، ظفرنامه، مقدمه، تصحیح و توضیح مهدی مدائنی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

وصاف الحضرة، عبدالله بن فضل الله (۱۳۳۸)، تجزیه الامصار و تزجیه المصار (تاریخ و صاف)، به اهتمام حاجی محمد مهدی اصفهانی، تهران: رشدیة.

همدانی، رشیدالدین فضل الله (۱۳۷۳)، جامع التواریخ، تصحیح: محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران: نشر البرز.

نسوی، نورالدین محمد زیدری (۱۳۶۵)، سیره جلال الدین یا تاریخ جلالی، ترجمه محمد علی ناصح، چاپ سعدی، تهران،

نسوی، نورالدین محمد زیدری (۱۳۷۰)، نفثه المصدور، به کوشش امیر حسین یزدگردی، چاپ فرهنگ، تهران.

IGLE, denise (2008) *IRAN UNDER MONGOL DOMINATION The effectiveness and failings of a dual administrative system "Orient et Méditerranée"*, EPHE, Paris Sorbonne , Presses de l'Institut français du Proche-Orient 65-78

Melville .Charles ,(2003) *Encyclopaedia Iranica, s.v. 'Historiography iv. Mongol period'*, XII/4 (New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, pp.348-356.

Morgan ,David,(2007) *the mongols*, 2nd edition, oxford: Blackwell publishing.